

२१. डा. वासुदेव त्रिपाठी

[संवत् २०५८ सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' श्री डायमनशमशेर राणालाई र सोही सालको 'मदन पुरस्कार' 'अभिनव संस्कृति' भन्ने ग्रन्थका लागि त्यसका रचयिता श्री हरिराम जोशीलाई समर्पण गर्न संवत् २०५८ साल आश्विन २२ गते रोज ३ का दिन आयोजित समारोहमा डा. वासुदेव त्रिपाठी (सम्प्रति- उपकुलपति नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान)ले दिनुभएको प्रवचन । यो प्रवचन 'नेपाली' त्रैमासिक अङ्क १७२ बाट उद्धृत गरिएको हो ।]

गुठीका अध्यक्षज्यू, पुरस्कृत व्यक्तित्वद्वय, महिला तथा सज्जनवन्द !*

(साहित्यका पहिचान र पारखका क्रममा समालोचनाको सम्भाव्य भूमिका)

साहित्य के हो ? धाँहै नपाई साहित्यसँग मानिसको साइनो बस्तो रहेछ । केही थाहा पाउन थालेदेखि नै साहित्य मानिसलाई मन पर्न पनि थाल्दो रहेछ । यसरी साहित्य प्रिय लागिरहे पनि साहित्यको पहिचान र पारख गर्नुचाहिँ त्यति सहज र सुगम नरही चुनौतीपूर्ण नै रहँदै आएको पाइन्छ । साहित्य छ र हुन्छ अनि हामी त्यसलाई केही चिन्दछौँ र त्यसको प्रयोग वा उपयोगसमेत गरिरहेका हुन्छौँ तापनि त्यो के हो वा कस्तोकस्तो हुन्छ र त्यसका केकस्ता विविध प्रकार देखिन आएका छन् भनी सोधनी गर्न लागनासाथ अनेक कठिनाइसँग हाभो जम्काभेट हुन थाल्दछ । यस्ता जिज्ञासाले साहित्यको जुन तत्त्वमीमांसातर्फ हामीलाई डोऱ्याउँछन् त्यही नै साहित्यको शास्त्र हो । वनस्पतिहरू छन् र नै वनस्पतिशास्त्रको अपेक्षा

* जहिले प्रस्तुत प्रवचन पढ्नुभन्दा अगाडि समारोहमा निम्न उद्गार व्यक्त गर्नुभएको थियो—
"२०१२ सालमा मदन पुरस्कारको घोषणा हुँदा म कति प्रफुल्लित र आनन्दित भएको थिएँ त्यो अहिले वर्णन गर्न सकिन्न । मदन पुरस्कारको नामसँग जोडिएको मदन पुरस्कार पुस्तकालयसँग त मेरो विद्यार्थी जीवनमा म अत्यन्त निकट थिएँ । त्यसपछि मदन पुरस्कार गुठीमा पनि मैले दुइपटक सदस्य भएर सेवा गर्ने अवसर पाएँ । गुठीबाट 'मदन पुरस्कार' द्वारा सम्मानित पनि भएँ । अहिले अब स्वास्थ्यका कारणले र अन्य कारणले समेत म गुठीबाट अलग भएको छु तर मदन पुरस्कारसँग म कैन्चै टाढा रहन सकिन्न, म आरिमक रूपमा सधैँ यससँग सम्पर्क नै रहने छु अस्तु ।" (हेर्नु 'नेपाली' अङ्क १७२ पृष्ठ ५) ।

भई त्यसको उठान र विकास भएजस्तै साहित्य हामीसंग भएकाले नै हामीलाई साहित्यको शास्त्र पनि चाहिने हुन्छ। सक्षम साहित्यशास्त्र त्यही हो जसले साहित्यको पर्याप्त पहिचान र सही पारखका क्रममा समालोचनाकर्मी समालोचकलाई पनि सघार्छ। त्यसैले साहित्यशास्त्र वा साहित्यसिद्धान्तको अर्को नाउँ समालोचनासिद्धान्त पनि हो। कुनै भाषाका कुनै स्रष्टाका खास कृति वा कृतित्वका बारेको समालोचना प्रायोगिक वा व्यावहारिक समालोचना हो भने साहित्यका स्वरूप, हेतु, प्रकार, प्रयोजन आदिका बारेको तत्त्वमीमांसाचाहिँ त्यो सैद्धान्तिक समालोचना हो जसले सिद्धान्ततः साहित्यलाई चिनाउनाका साथै त्यसका समालोचनात्मक पारखका निम्ति सैद्धान्तिक मार्गदर्शनमार्फत एकल वा बहुल उपयुक्त पद्धतिसमेत प्रदान गरी सघाउने गर्दछ।

व्यक्ति मनुष्यका निम्ति मात्र नभई कुनै भाषाक्षेत्र वा मानवसभ्यताकै यात्रामा पनि साहित्यको पहिचान र पारख गर्ने क्रममा अनेकौँ चुनौती र परिसीमाका बीचमा नै कतिपय सापेक्षित उपलब्धि प्राप्त हुन आएको देखिन्छ। यस सन्दर्भमा विभिन्न भाषाक्षेत्रमा उपलब्ध रहेको प्रायोगिक वा व्यावहारिक समालोचनाकै पनि उत्कृष्ट र चिरस्थायी महत्त्वको अंश ज्यादा विपुल छैन भने सैद्धान्तिक समालोचना वा साहित्यशास्त्रको उन्नत अद्यावधिक परम्पराप्रवाह पनि त्यति पौलमा देखा पर्दैन भनी अवश्यै भनिरहन पर्दैन। यसो हुनाका अनेक कारणहरू हुन सक्छन् भने एउटाचाहिँ मूल कारण साहित्यको भाषिक, प्रादेशिक, युगीन, विधागत, धारागत र प्रवृत्तिगत वा वादगत एवं मुख्यतः लेखकीय र कृतिगत बहुलताले खडा गर्दै आएको विराट विवेच्य सन्दर्भ स्वयंसमेत हुँदै हो। त्यस्तै साहित्य वा साहित्यक कृतिका आस्वादनका क्रममा जुन अर्थ बहुल संवेदनापुञ्ज उद्दीपित भई भावक (पाठक, श्रोता वा दर्शकः आस्वादक/संवेदक) का चेतनातलमा क्रमशः अड्कित हुँदै जान्छ, त्यसको सही पहिचान र पारख गरी तत्सम्बन्धी भावकीय अनुकियालाई सही र प्रभावकारी रूपमा व्यक्त गर्ने समालोचनात्मक लेखन-पद्धतिका पनि आफ्ना कठिनाइहरू छँदै छन्। वास्तवमा ज्यादाजसो प्राकृतिक विज्ञान, सामाजिक शास्त्र र मानविकीका विषयक्षेत्रहरूमा क्रमशः वस्तुताको मात्र केही हासशील र वैयक्तिकताको मात्रा केही वृद्धिशील हुने गर्दछ भने त्यस परिप्रेष्यमा पनि साहित्यका प्रायोगिक वा सैद्धान्तिक समालोचनाको क्षेत्रसमेत निकै मात्रामा प्रभावित रही पर्याप्त सन्तुलित र परिपक्व एवं उन्नत तथा चिरस्थायी महत्त्वको अनि अधिक वस्तुनिष्ठ समालोचनात्मक निर्णय, पद्धति वा सिद्धान्तपुञ्जको प्राप्ति ज्यादाजसो चुनौतीपूर्ण रही सापेक्ष रूपमा कम मात्रामा प्राप्त हुने गरेको हुन सक्छ।

इसको एकाइसौँ शताब्दी सुरु भइसकेको वर्तमान सन्दर्भमा विश्व क्रमशः एकै भूमण्डलीय बस्तीका रूपमा परिणत हुनेतर्फ तरखर चलिरहे पनि विश्वसाहित्यको परिकल्पना भने अझै पाको भइसकेको छैन। अवश्य नै बढ्दो मानवीय सम्पर्कको

क्रम र सांस्कृतिक अन्तर्क्रियाका साथै भाषिक र साहित्यिक विश्वसञ्चारको वृद्धिशील प्रवृत्तिले गर्दा विश्वराज्यको परिकल्पना जति नै दूर रहे पनि बहुल विश्वसाहित्यको बोधतर्फ भने हामी क्रमशः गतिशील नै छौं । अहिले साहित्य भन्नासाथ आफ्नो वरपरको वा आफ्ना सम्पर्क र जानकारीका सीमित भाषाको साहित्य मात्र नभई अपेक्षाकृत फराकै किसिमको विश्व-अवधारणातर्फ हामी उन्मुख हुने गर्दछौं । साहित्य भन्नासाथ एक सार्वभौम र सर्वकालीन अनि सार्वभाषिक र सर्वराष्ट्रिय व्यापक वस्तुताको अमूर्त अवधारणासंगसंगै केही-केही मूर्तजस्तो र हाम्रो भाषाको साहित्यकै जस्तो किसिमको विश्वव्यापी समष्टि साहित्यको परिकल्पनासमेत हाम्रा मानसपटलमा चलमलाउन थाल्ने गर्दछ । वस्तुतः यो विश्वसाहित्य भन्नु पृथ्वीका विभिन्न प्रदेशका र कालखण्डका अनि विभिन्न राष्ट्ररेखाका साथै अन्तर्राष्ट्रिय आयामका समेत पुराना नयाँ अनेक भाषाका विभिन्न विधाका र युगका अनि बहुलधारा र वादका अनेकानेक साहित्यस्रष्टा लेखकहरूका विविध कृतिपुञ्जका समष्टि स्वरूप नै हो । यो विश्वसाहित्य-राशि भौतिक वस्तुपुञ्जका रूपमा जति विशाल छ त्यसकै बहुल विषयवस्तुगत र विधागत एवं रचनाप्रवृत्तिगत र समष्टि रूपगत प्राप्ति प्रकारका स्तरमा पनि छुट्टै छ । यस सेरोफेरोमा मौखिक (र अभिलेखी) सांस्कृतिक परम्पराले प्राचीन विश्वका विभिन्न सभ्यताप्रदेशका अनेक उन्नत साहित्यिक उन्मेषलाई कालकवलित हुनबाट जोगाई परवर्ती युगलाई हस्तान्तरण गरेका पूर्वपरम्पराका साक्ष्यका रूपमा मिस्री, असुरेली, वैदिक र गिसेली सभ्यताका प्राचीन वाङ्मयिक निधिहरू स्मरणीय उदाहरण हुँदै हुन् । यस सन्दर्भमा मिस्री र असुरेली प्राचीन अभिलेखी वाङ्मयिक साहित्यका अतिरिक्त मौखिक परम्परासमेतका 'गिल्गामेस' महाकाव्यांश र होमरेली प्रसिद्ध 'इलियड' र 'ओडेसी' महाकाव्यहरू र विपुल वैदिक वाङ्मयगत साहित्यले पनि त्यस साहित्यिक प्राचीनताको नमुना फल्काउँछन् । त्यहदिखि वर्तमान उत्तराधुनिक र सङ्गकीय अन्तरसञ्जालको युगसम्मको साहित्यिक निरन्तरता स्वयं नै मननशील मानव प्राणीको सबभन्दा अगिल्लो वर्तमान सभ्यताचरणको दश सहस्राब्दीको आधाजति (ऊनै ४-५-६ हजार वर्ष) को अवधि हाम्रो साहित्ययात्राको कालगत त्यो फेरो हुँदै हो जहाँ साहित्यको गतिशीलता र अन्तर्निरन्तरताको दोरङ्गी सहसन्दर्भ निहित छ । इसापूर्व प्रथम सहस्राब्दीयताको कुनै प्राचीन वा नवीन सशक्त र ऊर्जाशील भाषाको उत्कृष्ट साहित्यलाई नै नमुनाका रूपमा लिएर हेर्दा पनि विश्वको जुनसुकै प्रदेश, युग वा जातिको भाषामा रचिए पनि त्यस उन्नत साहित्यले आफ्ना रचना सन्दर्भित रहेका प्रादेशिक, युगीन, जातीय र भाषिक प्रतिविम्बभित्रभित्रै सूक्ष्म स्तरमा विराट् मानवीय जीवनका अन्तर्निनादको सौन्दर्यगत संवेगका साथै भाषिक उत्कृष्ट रूपलावण्यको समष्टि साहित्यिक कौशललाई नै चुरोमा बहन गर्ने गरेको प्रमाणित हुने गर्दछ । यसबाटसमेत विश्वसाहित्यप्रतिको मानवीय चासोको सकारात्मक पुष्टि हुन्छ । वास्तवमा विपुल विश्वसाहित्यसम्भको हाम्रो बहूदो र सघन पहुँचको क्रमबाटै साहित्यका सम्यक् पहिचान र पारखका निमित्त अपेक्षित

आधारभूत वा तुलनात्मक साहित्यशास्त्रतर्फको र बहुल प्रायोगिक समालोचनापद्धतितर्फको अपेक्षाले आन्तरिक विशेष ऊर्जा प्राप्त गर्दै जान सक्तछ। कवि धरणीधर कोइरालाले पनि उहिल्यै उदबोधन प्रदान गर्दै भनेका हुँदै हुन्- “पढ पूर्व र पश्चिम उत्तरका/अनि दक्षिणका कविका कविता।”

कुनै पनि परिपक्व भाषाको प्रचुर सिर्जनात्मक ऊर्जाशाली उत्कृष्ट साहित्यराशिले अनुवाद-रूपान्तरमार्फत आफ्ना सम्बन्धित भाषिक सञ्चारतन्त्रको वैकल्पिक भाषान्तरणको प्रावधान प्राप्त गरेका अवस्थामा प्रायः प्रादेशिक, युगीन र मानवजातीय सीमा पार गर्ने सामर्थ्यतर्फ झुकाउ राख्ने कुरा उन्नत संस्कृत साहित्यको उदाहरणबाट पनि हामी चाल पाउन थाल्छौं भने प्राचीन ग्रीसेली र ल्याटिन जस्ता भाषाका साहित्यनिधिबाट पनि हामीलाई त्यस कुराको थप पुष्टि प्राप्त हुन्छ। वर्तमान विश्वका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताप्राप्त पंच-छ भाषामध्येका अङ्ग्रेजी, फ्रान्सेली वा रुसी जस्ता विख्यात भाषाको उन्नत साहित्यराशिसमेत द्विभाषिक-बहुभाषिक परिप्रेक्ष्य र अनुवाद, भाषा वा अन्तररूपान्तर आदिमार्फत बीसौं शताब्दीसम्ममा अन्तरप्रादेशिक वा औपनिवेशिक रूपमा अन्तर्राष्ट्रियपहुँचभित्र पर्याप्त प्रवेशशील रहेको छ अनि उत्तरऔपनिवेशिक अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा नै पनि अब त पूर्वउपनिवेशित क्षेत्रलेसमेत ती अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको उत्कृष्ट साहित्यसृजनको एक अंश दिन पुगेको छ। यसै क्रममा स्पेनी साहित्य मूल स्पेनका निवासीहरूको जतिकै नै ल्याटिन अमेरिकाली स्पेनीभाषीहरूको पनि साखा साहित्यसम्पदा हुन पुगेको कुरासमेत उल्लेखनीय छैँ छ। वस्तुतः साहित्यले पनि जतिले र भाषाले जस्तैजस्तै राष्ट्रिय प्रादेशिक सीमालाई नाघ्दो रहेछ भन्ने कुरा दक्षिण एसियाकै एक अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा पहिचान प्राप्त गर्न क्रियाशील नेपाली भाषाको र यसको साहित्यसम्पदाको प्रसारशीलताबाट समेत हामीलाई केही मात्रामा आभासित भइरहेको छैँ छ। दक्षिण एसियाकै सन्दर्भमा पनि बङ्गला, तमिल, हिन्दी, उर्दू, नेपाली आदि भाषाको साहित्य राष्ट्रिय भौगोलिक रेखालाई पार गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय भइरहेको सन्दर्भ पनि छैँ छ। वस्तुतः एउटै मानवजाति वा मानवताको विशाल वटवृक्षका शाखाप्रशाखास्वरूप बहुल मानवप्रजाति वर्ण, प्रदेश, भाषा, धर्म, संस्कृति, राष्ट्रियता आदिका वैविध्यको इन्द्रधनुषी शोभाभित्र आन्तरिक एकत्वमा आबद्ध भएँ बहल समृद्ध विश्वभाषाको साहित्यश्रीको पुञ्जीभूत समष्टि रूप नै विश्वसाहित्य हुँदै हो। अबश्य नै विश्वका एक दर्जनभन्दा बढी नै भाषापरिवारका चार हजारभन्दा बढी नै भाषाहरूका (अंशतः मौखिक र मुख्यतः लिखित-मुद्रित प्रकृतिका) अपरिमित प्रादेशिक, युगीन र भाषिक वैविध्यपूर्ण प्रतिभापुञ्जका उन्नत प्रदानहरूले ओतप्रोत जुन समष्टि विश्वसाहित्य छ त्यो यो विपुल धर्ती-आकाशजस्तै र विशाल मानवता जस्तै साखा सम्पदा हुँदै हो। हामी आफ्नो भाषालाई माया गर्दै देशका र विश्वका सम्पूर्ण भाषासम्पदालाई माया गर्न पुग्छौं। अनि एकभन्दा बढी भाषा सिक्नु र जान्नु प्रशंसनीय छैँ छ भने त्यसरी नै बढीभन्दा बढी भाषाको साहित्यसम्पदासम्मको पहुँचले हाम्रो

चेतनालाई र साहित्यिक सञ्चेतना तथा समालोचनात्मक कौशललाई पनि परिपाकतर्फ लैजान मद्दत पुग्न आउँछ । यसै परिप्रेक्ष्यमा वृद्धिशील साहित्यिक पहिचान र पारखबाट हामी साहित्यशास्त्र र समालोचनापद्धतिउपरका हाम्रा दखललाई तुलनात्मक आयामसमेत दिई अरु वढाउदै जान सक्दछौं ।

इसको उन्नाइसौं शताब्दीको शुरुतिरै नेपोलियनयुद्धको अन्त्य (सन् १८१४) पछिको मेटरनिकप्रणालीअन्तर्गत युरोपको (पुनः) एकीकरणको आदर्शका कुरा चलिरहेकै पूर्वसन्दर्भमा जर्मन महाकवि गोथेले विश्वजनीन र राष्ट्रिय साहित्यको प्रसङ्ग उन्नाइसौं शताब्दीका पछिल्ला प्रहरमा उठाएका हुन् । त्यस शताब्दीका कतिपय दार्शनिक तथा राजनेताहरूले पनि एक विश्वको अवधारणाबारे चर्चा गरेका हुन् । जर्मन विद्वान् हेगेल, स्नेगेल, हेर्डर आदिले समूहचेतना, इतिहासवाद र राष्ट्रवादका सन्दर्भमा तुलनात्मक साहित्यमार्फत विश्वसाहित्यको अवधारणालाई केही हुकाएका थिए । उन्नाइसौं शताब्दी पार गरी बीसौं शताब्दीमा यात्रा गर्दै जाँदा प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धका संहारकारी छाप, सांस्कृतिक सापेक्षतावादका मान्यता, विश्वचेतनाको र विश्वसंस्थाको बढ्दो अन्तर्राष्ट्रिय भूमिका अनि उपनिवेशमुक्त वा उत्तर औपनिवेशिक विश्वका पूर्ववाद र कालावादलगायत उत्तरउपनिवेशवादी विभिन्न सन्दर्भसमेतबाट तुलनात्मक साहित्यले पनि नव ऊर्जा प्राप्त गर्दै आएको छ । तुलनात्मक साहित्यका अमेरिकाली, फ्रान्सेली र पूर्वी युरोपेली आदि प्रणालीगत मान्यतामा कतिपय उल्लेख्य अन्तर रहँदारहँदै पनि यसबाट विश्वसाहित्यको सन्दर्भलाई थप ऊर्जा प्राप्त भएको र तुलनात्मक साहित्यशास्त्र तथा समालोचनापद्धतिको रचनाप्रक्रियालाई पनि उत्प्रेरणा प्राप्त भइरहेको ठान्ने ठाउँ पर्याप्त नै छ । उत्तरसंरचनावादी युगमा विपठन र विसरचनाका औजारमार्फत उत्तरउपनिवेशवादले पूर्व र पश्चिमबीचको सम्बन्धको पुनरुत्खनन पनि गरी विश्वसाहित्यका कतिपय सांस्कृतिक अन्तर्निर्भरताका सन्दर्भहरूलाई रेखाङ्कितसमेत गरेको छुँदै छ । बीसौं शताब्दीसमेत 'स्व' र 'अन्य' ताका परिप्रेक्ष्यमै पनि मानवमनको सवेदनात्मक र सम्प्रेषणशील आधारभूत एकत्वको मान्यतालाई नै स्थापित गरेको सन्दर्भमा अब एकाइसौं शताब्दीमा तुलनात्मक बहुल साहित्यिक समालोचनापद्धतिको थप सघनीकरणसहित तुलनात्मक र आधारभूत साहित्यशास्त्रतर्फ पनि बढ्दै जानका निम्ति अरु पर्याप्त चुनौतीपूर्ण तर प्रशस्त सम्भाव्यतायुक्त सोधखोजको आकाङ्क्षा अनेक क्षेत्रमा उर्वरित भई देखा पर्दै छ ।

विश्वका विभिन्न प्रदेशका र युगका भिन्नभिन्न भाषाकै साहित्ययात्राका क्रममा पनि प्राचीन युगतिरैदेखि प्रभावक्रम र (अनुप्रभाव र प्रतिप्रभावसमेत) न्युनाधिक रूपमा देखापर्ने गरेको पाइन्छ । प्राचीन मिसेली सभ्यताले दुःखान्त नाटकका प्रारूपका स्तरमा र प्राचीन असुरेली सभ्यताले महाकाव्यका महागाथाका निम्ति पाश्चात्य साहित्यको आदिभूमिस्वरूप प्राचीन ग्रिसलाई उत्प्रेरित गरेको साक्ष्य उपलब्ध नै छ । वास्तवमा मानवसभ्यताका प्राक्कालदेखि नै यायावर मानवप्रजातिहरूका बीचका

सांस्कृतिक अन्तर्क्रियाका क्रममा भाषिक विशेष सम्पदास्वरूप साहित्यक्षेत्रमै पनि विधा-उपविधाका स्वरूपका तहमा तथा धारा र प्रवृत्तिका परिप्रेक्ष्यमा पनि परिमित अन्तर्क्रिया हुने गरेको, आद्यविम्ब र कथारूढि तथा अभिप्रायलगायत पुराण-दन्त्यकथा र नीतिकथाका आख्यानक्षेत्रमा अनि गीत-गाथा र महाकाव्य-गाथा एवं नाट्य र रङ्गमञ्चका क्षेत्रमा पनि अन्तर्जातीय र अन्तःप्रादेशिक परिप्रेक्ष्यमा अन्तर्भाषिक स्तरमा यस्ता कतिपय प्रभाव-प्रतिभावपूर्ण साहित्यिक क्रियाहरू हुने गरेको साक्ष्य प्राप्त रहेको छैदैन। यस सन्दर्भमा पूर्वमा विपुल संस्कृत साहित्यले कतिपय द्रविडपरिवारका र भोट-बर्मेली महाशाखाका भाषाका परवर्ती साहित्यलाई र खास गरी आफ्नै भाषामूलका प्राकृत-अपभ्रंशलगायत भारतवर्षीय अनेक आर्यभाषाका अद्यावधिक साहित्यलाई अनि हिन्दू, बौद्ध, जैन आदि वाङ्मयलाईसमेत नै पनि बाह्य तलका साथै अन्तस्तलमा पनि न्यूनाधिक उत्प्रेरित गर्दै आएको कुरा उल्लेखनीय छ। त्यस्तै फारसी र अरबी साहित्यले पनि परवर्ती भारतवर्षीय अनेक नव्य आर्यभाषाका गजल, आख्यान र नाट्यरङ्गमञ्चलाई न्यूनाधिक उत्प्रेरित गरेको कुरा पनि यहाँ उल्लेख्य नै छ। पाश्चात्य जगत्मा प्राचीन उन्नत गिसेली साहित्यले परवर्ती ल्याटिन साहित्यका उन्नयनका प्रक्रियामा निर्णायक भूमिका खेलेको र ती दुबै भाषाका साहित्यले परवर्ती मुख्यतः आर्ययुरोपेली मूलका नव्य भाषाका पाश्चात्य साहित्यका परवर्ती अद्यावधिक यात्रामा नै न्यूनाधिक अन्तर्भूमिका खेल्नरहेको पाइन्छ। त्यसो त युरोपको क्रिस्तानीकरण हुँदै जाने क्रममा असुरेली एक शाखा जुडासभ्यताको 'बाइबल' धर्मग्रन्थको प्राचीन भागका साहित्यिक अंशबाट युरोपेली साहित्यको मध्यकालीन क्रिस्तानी धर्ममूलक मूल प्राप्ति मात्र नभई मोटामोटीमा इसाको पन्ध्रौँ शताब्दीको मध्ययताको पुनर्जागरणकालदेखिकै नव्य पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख उपयुग र धाराहरूमा समेत प्रवृत्तिगत रूपमा क्रिस्तानी अन्तःप्रभाव न्यूनाधिक मौजुद नै रहेको छ। साथै अरबी र फारसीका बीच पनि प्रारम्भिक आठौँ शताब्दीदेखि फारसी प्रभाव र पछि बढ्दो अरबी प्रभावसहित विधारूप तथा छन्द, कथाभण्डार र कथारूढि, आद्यविम्ब र दार्शनिक दृष्टिरेखा आदिका सन्दर्भमा साहित्यिक अन्तर्क्रिया रहेको जानकारी प्राप्त छ, अनि खास गरी अरबीवाङ्मयले एकातर्फ भारतवर्षीय र अर्कातर्फ युरोपेली क्षेत्रका वाङ्मयिक र साहित्यिकसमेत अन्तर्क्रिया परिमित रूपमै भए पनि प्राप्त गरी आफूलाई पूर्व र पश्चिमका सेतुका सीमित भूमिकामा प्रस्तुत गरेको कुरा उल्लेख्य छैदैन। युरोपको पुनर्जागरणकालदेखि यता पूरै धर्तीको खोज र आविष्कारक्रमसँग वृद्धिशील हुन पुगेको पूर्व-पश्चिमबीचको अन्तर्क्रियाको क्रम भने मुख्यतः उपनिवेशकहरूबाट उपनिवेशीशतहरू बढी मात्रामा प्रभावित भई ज्यागिन पुगेको पाइन्छ। यस सिलसिलामा अठारौँ शताब्दीका उत्तरार्धमा पूर्वीय अध्ययनबाट पाश्चात्य जगत् विशेष उत्प्रेरित हुने प्रवृत्ति पनि समानान्तर रूपमा अल्प मात्रामा नै भए पनि देखा पर्न लाग्यो। वस्तुतः अठारौँ शताब्दी पार गरी उन्नाइसौँ शताब्दीतर्फ बढ्दै जाँदा पूर्वीय जगत्का नव साहित्यको उत्थानक्रममाफत क्रमशः पूर्व-पश्चिमका बीचको उपनिवेशी साहित्यिक

अर्न्तक्रियाको फलस्वरूप विश्व साहित्यको नव-उद्भावनाको सम्भाव्यतासमेत टड्कार्न पुग्यो ।

उपर्युक्त नवीन परिप्रेक्ष्यका बारेमा अरू विस्तारपूर्वक चर्चा गर्नु अपेक्षित देखिन्छ । विशेष गरी जर्मनेली महाकवि-नाटककार गोथेकै प्रसङ्गबाट अब अगि बढौं । यहाँ उनी अठारौं शताब्दीका अन्तिम चरणतिर विख्यात अङ्ग्रेजी कवि-नाटककार सेक्सपियरसँगै संस्कृत महाकवि-नाटककार कालिदासका साहित्यिक कृतिसमेतका अध्ययनबाट उत्प्रेरित भई पाश्चात्य साहित्यजगतको द्वितीय स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन गर्न पुगेको कुरा स्मरणीय छ । यिनै गोथेले नै राष्ट्रिय साहित्यसँगसँगै विश्वजनीन साहित्यको प्रसङ्ग उठाउनु सान्दर्भिक नै देखिन्छ । वास्तवमा वाङ्मयका जगत्मा नै पूर्ववादका बीजारोपणमा जर्मन तथा अङ्ग्रेज कतिपय अग्रणी मनीषीहरूको योगदान उत्प्रेरक सिद्ध भएको हुँदै हो । तर यस प्रसङ्गमा के कुरा उल्लेखनीय छ भने उपनिवेशक युरोपेली राष्ट्रहरूका प्रमुख भाषाका नव-नव साहित्यिक लहरबाट उपनिवेशित र उपनिवेशवत् रहेका वा प्रभावभेत्रका रूपमा रहेका अनेक पूर्वेली प्रदेशका नव्य भाषाहरूको साहित्यिक जागरण वा पुनर्जागरणको प्रक्रिया पर्याप्त मात्रामा प्रभावित हुँदै आएको आधारभूत परिदृश्य नै मुख्यतः उन्नाइसौं शताब्दी भई बीसौं शताब्दीका गतिक्रमका बीचमा पनि भेटिनेगर्दछ । खास गरी पाश्चात्य पूर्ववादी नव चेतना द्वितीय विश्व-युद्धपछिको उत्तरउपनिवेशकालमा नै बढी सङ्गलिन खोजेको छ तापनि त्यसका आफ्ना पूर्वसीमासमेत छुट्टै छन् । जे होस्, पाश्चात्य जगत्का कतिपय मनीषीहरूले पूर्वीय साहित्यको अध्ययन गर्न लागेबाट र अङ्ग्रेजी, स्पेनी, फ्रान्सेली (र रूसी) साहित्यका नियमित पठन-पाठनका अतिरिक्त स्वाध्ययनसमेत उपनिवेशित वा त्यसकै नजिकको परिधीय प्रभावभेत्र हुन पुगेको पूर्वेली जगत्मा भएबाट पूर्व-पश्चिमका बीचको साहित्यिक अर्न्तक्रिया खास गरी विगत डेढ-दुई शताब्दीका बीच प्रशस्तै हुन आयो । ज्यादाजसो यस सन्दर्भमा अनुप्रभावक्रम नै प्रमुख रह्यो र पाश्चात्य साहित्यबाट पूर्वीय नव्य भाषाका आधुनिक युगीन साहित्यका उत्तरोत्तर नव-चरणहरूका विकासप्रक्रियामा त्यो अनुप्रभाव प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष एक प्रमुख कारकसमेत हुन पुग्यो । तर यस क्रममा पूर्वीय नव्य भाषाका ती नव स्रष्टाका शक्तिशाली साहित्यसृष्टि नै खास गरी मुख्य प्राप्ति हुन पुगे जसले पाश्चात्य नव-नव युगीन उत्प्रेरणालाई ग्रहण गरेर पनि आफ्ना पूर्वीय र राष्ट्रिय सन्दर्भकालकै भाषागत एवं स्रष्टागत र सृष्टिगत उत्कृष्ट साहित्यिक स्वत्वलाई सप्राण रूपमा प्रतिष्ठित तुल्याउन सके । पूर्वीय जगत्को नवजागत वा पुनर्जागत साहित्यका नव-नव चरणहरूको मूल साहित्यश्री न पाश्चात्य अनुप्रभावमूलक सङ्करीकरण नै हो न त त्यस्तो पाश्चात्य प्रतिकृति मात्र हो । यसरी बीसौं शताब्दीको मध्यदेखि नै मौलिक पूर्वेली उत्कृष्ट साहित्य-सिर्जनमार्फत पूर्वी जगत्ले पश्चिमसँग प्रतिस्पर्धा गर्दै विश्वसाहित्यका नव भण्डारमा पुनः विभिन्न विधाको भेष्ट कृतित्व प्रदान गर्न थालिसकेको छ- त्यसको मात्रा अझै प्रचुर नभइसके पनि । यसरी

इसको बीसौं शताब्दी पूरा भई एककाइसौं शताब्दीतर्फको प्रवेशक्रमसगैँ पूर्वीय जगत्का र त्यसमा पनि अनेक प्राचीन महान् सभ्यताहरूको थलो महादेश एशियाका प्रमुख भाषाहरूका साथै अरू अनेक भाषामा पनि विभिन्न विधा तथा धारा र प्रवृत्तिका विश्वस्तरीय अनेक उत्कृष्ट साहित्यिक कृतिहरूको प्रणयन भई तीमार्फत पनि विश्वसाहित्यको ढुकुटीमा नव समृद्धि थपिइरहेको छ । तर कुशलतापूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय भाषान्तरण र विशेषज्ञतापूर्ण प्रस्तुति आदिमार्फत तिनलाई अन्तर्राष्ट्रिय आयाममा समेत स्थापित गर्नेतर्फ भने त्यति उल्लेख्य मात्रामा काम भइरहेको पाइन्न । वस्तुतः पूर्वी-पश्चिमी र प्राचीन-नवीन समय विश्वसाहित्यको मुख्य उत्कृष्ट अंश विश्वको प्रत्येक भाषाभाषीलाई सहज उपलब्ध हुने अवस्थाको सृजना ढीलो-चाँडो हुनु नै छ- सक्दो चाँडो !

सांस्कृतिक अनुष्ठानसंगसमेत आवद्ध रहेको मौखिक लोकधारा र सीमित अभिलेखीकरणले हुर्काएको पूर्वपीठिकापछि थालिएको लिखित शिष्ट साहित्यको यात्रामार्फत नै पूर्वतर्फ र पश्चिमतर्फ पनि साहित्यश्री (बीचमा कतै व्यवधान रहे पनि मुख्यतः) विभागत र धारागत एवं प्रवृत्तिगत नव-नव अर्न्तलहर लिँदै अद्यावधि गतिशील रहेको पाइन्छ । पुगनपुग तीन सहस्राब्दीजतिको यस विश्वसाहित्यभण्डार अन्तर्गत विभागत दृष्टिले पद्य, गद्य र मिश्रित रूपका अनि कविता, आख्यान र नाटकलगायत कतिपय अन्य (निबन्ध आदि) विधा (र उपविधासमेत) का उत्तरोत्तर परिवर्ती अनेक रूपवैविध्यहरू देखा पर्छन् भने खास गरी तिनका रूपात्मक अन्तर्विकासका र अन्तर्विघटनका यी चार क्रमिक मुख्य तरेलीहरूमा ती समेटिन सक्छन्- (क) लोकस्तरीय सांस्कृतिक र मौखिक विभागत प्रारूप, (ख) शिष्ट लिखित अर्धपरिष्कृत वा परिष्कृत प्राचीन विधारूप, (ग) पूर्वस्वच्छन्दतावादी, नवपरिष्कारवादी, स्वच्छन्दतावादी वा यथार्थवादी-प्रकृतवादी अर्ध वा पूर्ण नवोद्भावित विधारूप र (घ) अविधा वा प्रतिविधालगायत विभागत अन्तर्विघटन र क्वाँटीमिश्रणतर्फ समेत उन्मुख अर्भागार्द (नवाग्रणी) वा प्रयोगवादी नवाधुनिक रूप । वास्तवमा समुच्चा प्राचीन-नवीन पूर्वी-पश्चिमी विश्वसाहित्यका विविध मूल विधा, उपविधा र अन्तर्विधाहरूकोसमेत अद्यावधिक यात्राप्रवाहको धारागत र मूल प्रवृत्तिगत साररूपलाई यसरी मोटामोटी छेका हाली उभ्याएर औल्याउनसम्म भने सकिन्छ- (क) लोकधारा (मौखिक, सहज- स्वस्फूर्त, रहस्यवादी-स्वच्छन्दतावादी); (ख) अर्धपरिष्कारवादी, (ग) परिष्कारवादी (आदर्शवादी-यथार्थवादी); (घ) पूर्वस्वच्छन्दतावादी, (ङ) नवपरिष्कारवादी (अतिपरिष्कारवादी), (च) स्वच्छन्दतावादी (पूर्ण स्वच्छन्दतावादी), (छ) यथार्थवाद-प्रकृतवादी र (ज) अर्भागार्द: नवाग्रणी- प्रयोगवादी- उत्तरप्रयोगवादी (प्रतीकवादी, प्रभाववादी, भविष्यवादी, घनत्ववादी र अभिव्यञ्जनवादी; दादावादी, अतियथार्थवादी, विम्बवादी, विवर्तवादी, विङ्गतिवादी- अस्तित्ववादी; अत्याधुनिकतावादी- उत्तरआधुनिकतावादी आदि) । उपर्युक्त विभागत र धारागत दुवै वरी अन्तर्भिभाजनहरू तात्त्विकभन्दा बढी साङ्केतिकहरू हुन् र यिनले मुख्यतः पारश्चात्य साहित्यका र आनुषङ्गिक रूपमा पुरानो वा नवीन पूर्वीय

साहित्यका अन्तर्लहरलाई औल्याउन केही मात्रामा सघाउन सक्छन् । यिनलाई त्यसभन्दा बढी महत्त्व दिइराख्नु पनि जरुरी छैन । वास्तवमा मानवसभ्यताको अपेक्षाकृत धेरैथोर जानकारी प्राप्त भएको विगत दस सहस्राब्दीको र त्यसको आधाजसो उत्तरार्ध अवधिको सांस्कृतिक, साहित्यिक र कलात्मक सम्भावनाको सन्दर्भलाई समेत ध्यानमा राख्दा यी अन्तरश्रेणीहरूमाफत पनि साहित्यिक अर्न्तविकासको केही आकलन गर्न सकिने देखिन्छ— (१) मौखिक लोक रूप; लिखित शिष्ट रूप; मुद्रित जनोन्मुख प्रसारशील रूप र सङ्गणकीय अन्तरसञ्जालमा निवेशित विश्वसञ्चाररूप; (२) प्रतीकवादी- रहस्यवादी, स्वच्छन्दतावादी- आदर्शवादी, परिष्कारवादी, यथार्थवादी- वस्तुवादी, पुनः प्रतीकवाद.....; (३) स्वच्छन्दतावादी, परिष्कारवादी- यथार्थवादी तथा अभागार्द- नवाग्रणी (प्रयोगवादी- उत्तरप्रयोगवादी,) र (४) पूर्ण चेतनोन्मुख लेखन (चेतनस्तरमा अधिक संयमित, सन्तुलित, परिमार्जित-परिष्कृत र सम्पादित परिष्कारवाद); आंशिक अवचेतन लेखन (चेतनस्तरमा न्यून संयमित- परिमार्जित अनि बढी स्वच्छन्द- स्वस्फूर्त अर्धसम्पादित मध्यवर्ती स्वच्छन्दतावाद) एवं पूर्ण अवचेतन लेखन (चेतनस्तरको सम्पादन र नियन्त्रणबाट पूर्ण मुक्त रहने प्रयासपूर्वकको अवचेतन स्वतः साहचर्यमूलक विसङ्गतप्रायः अमूर्त प्रयोगवादी वा अभागार्द लेखनको उत्तरोत्तरताः अत्याधुनिकता- उत्तरआधुनिकता आदि) । यी विभिन्न अन्तरश्रेणीहरू पनि खास तात्त्विक नभई पाश्चात्य साहित्यको अद्यावधिक यात्राक्रमले पूरा गरेको (र त्यसबाट विशेष प्रभावित हुनथालेयनाको नवीन पूर्वीय साहित्यजगतमै पनि अंशतः कतिपय रूपान्तरणसहित देखिन सक्ने) र बीचबीचमा न्युनाधिक आवृत्तिशीलजस्तो पनि देखापर्ने धारागत वा वादगत र प्रवृत्तिसमूहगत अन्तर-चक्रकै साङ्केतिक परिसूचक मात्र हुन र यिनलाई पनि यसभन्दा बढी महत्त्व दिइराख्नु आवश्यक देखिदैन ।

उपर्युक्त विभिन्न साहित्यचकीय अर्न्तविभाजन र अन्तरश्रेणीमाफत मुख्यतः पाश्चात्य साहित्यको अद्यावधिक यात्राक्रमलाई रेखाङ्कित गरी केवल औल्याउनेसम्मको जून प्रयास यहाँ भरखरै गरियो त्यो एक सङ्केतशील प्रचेष्टा नै भए पनि त्यसले साहित्यिक सम्भाव्यताको एक बृहत् सेरोफेरोलाई मोटामोटीमा प्रतिविम्बित भने गरिराखेको छँदै छ । अवश्य नै पाश्चात्य साहित्यको मौखिक लोकधारात्मक पृष्ठभूमिकालपछि थालिएको प्राचीन गिसेली साहित्य अर्धपरिष्कारी र प्रतीकोन्मुख तथा सङ्केतशील रहस्यवादको ऋत्विक्कोसहित क्रमशः आदर्शवादसँगसँगै वस्तुवाद र यथार्थवादलाई पनि समेट्दै परिष्कारवादी साहित्यकलाको मानक प्राप्ति रह्यो र यसैको उच्च प्राप्तिको अनुसरण मौलिक स्वायत्ततापूर्वक गर्दै न्याटिन साहित्यसमेत समुन्नत बन्न पुग्यो । मोटामोटीमा इसापूर्व आठौँ शताब्दीदेखि इसाको चौथो शताब्दीसम्मको यो प्राचीन काल परिष्कारवादको उच्च प्राप्ति मानिन्छ । यसपछि मध्यकाल किस्तानी धार्मिक प्रतीकसङ्केत र रहस्यवादबाट अनुप्राणित रही (महाकवि दत्तेजस्ता अपवाद देखिए पनि प्रायः) धर्मसापेक्ष साहित्यमै मुख्यतः सीमित रह्यो भने इसाको पन्ध्रौँ

शताब्दीको मध्यतिरदेखि थालिएको नव्य कालका गतिक्रमका मोटामोटी सङ्केत अन्तरश्रेणीहरूको पुर्नविनियोजन यसरी पनि गर्न सकिने देखिन्छ— (१) पुनर्जागरणयुगीन पूर्वस्वच्छन्दतावाद (र परिष्कारवाद एवं स्वच्छन्दतावादी भावधारा र परिष्कारवादी शैली-शिल्पको सन्तुलन: १४५३-१६४८), (२) प्रबोधयुगीन नव वा आधुनिक परिष्कारवाद (मुख्यतः निम्न वस्तु र उच्च परिष्कृतशैली-शिल्प: १६४८-१७८८), (३) क्रान्तियुगीन स्वच्छन्दतावादको पुनरुत्थान (१७८८-१८४८), (४) पूँजीवादी-युगीन यथार्थवाद-प्रकृतवाद (१८४८-८०) र (५) अर्भागार्द वा नवाग्रणीक प्रयोगवादको सूत्रपात (प्रतीकवादको प्रतिष्ठापन, प्रभाववाद, अभिव्यञ्जनावाद, भविष्यवाद, घनत्ववाद आदि): प्रथम विश्वयुद्धपूर्व: १८८०-१८९४ सम्म) अनि (६) विश्वयुद्ध-अन्तरालकालीन अत्याधुनिकतावाद (दादावाद, अतियथार्थवाद, विम्बवाद, विवर्तवाद आदि; अत्याधुनिक प्रयोगवाद वा उच्च आधुनिकतावाद: १८९४-१८४४) र द्वितीय विश्वयुद्धोत्तर उत्तर- आधुनिकता (निम्न आधुनिकतावाद वा उत्तरप्रयोगवाद) आदि। यसरी वास्तवमा पुनर्जागरणोत्तर पाश्चात्य साहित्यमा प्राधान्यका दृष्टिले क्रमशः स्वच्छन्दतावाद, नवपरिष्कारवाद, नव स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवाद-प्रकृतवाद (परिष्कारवाद: परिष्कृत यथार्थवाद) आ-आफना नवाभिमानसहित देखा परी तिनको पर्याप्त रूपान्तरित चक्रपछि अर्भागार्द वा प्रयोगवादी लेखनका पूर्व, मध्य र उत्तर (आरम्भिक, उच्च र निम्न वा पूर्व, मध्य र उत्तरसमेत भनिने) तीनथरी अत्याधुनिकतावादी नवप्रवाहहरूको सूक्ष्म अन्तर्निरन्तरता देखिन आउँछ। यहाँ उत्तर-आधुनिकतावाद आधुनिकतावादको मृत्यु नभई अन्तर्निरन्तरता नै मुख्य रूपमा रहेको कुरा उत्तरप्रयोगवादी प्रवृत्तिपुञ्जमार्फत पनि फल्किने गर्दछ।

पाश्चात्य साहित्यलगायत समुच्चा विश्वसाहित्यको उपर्युक्त अद्यावधिक यात्राक्रमका परिप्रेक्ष्यमा साहित्यको अत्यन्त बहुलतापूर्ण स्वरूपको पहिचान र पारखको समस्याको एक अन्तर्काकी फल्किन पुगेकै छ। यदि प्रतितुलनाका प्रयोजनका निमित्त संस्कृत साहित्यकै यात्रालाई लिने हो र त्यहाँ पाश्चात्य वा नवीन पूर्वीय साहित्यको अद्यावधिक सन्दर्भको अर्भागार्द वा अत्याधुनिक (पूर्वप्रयोगवादी- प्रयोगवादी- उत्तरप्रयोगवादी) जटिलता नरहेकै सन्दर्भलाई मानेरै बढ्दा पनि संस्कृत साहित्यको समुच्चा स्वरूप त्यति सजिलै रूपमा परिचेय भने देखिँदैन। त्यहाँ कम्तीमा पनि इसापूर्व डेढ सहस्राब्दीदेखिको र लोकस्रोतको निकट नै छ भने बाल्मीकि र व्यासको आर्षयुग (कम्तीमा पनि इसापूर्व चौथो शताब्दीमा थालिने भनिने युग) अर्धपरिष्कारवादी रही सहज-सरल स्वस्फूर्त स्वच्छन्दताको पनि नजिकै छ। अनि त्यसपछिको कालिदास, अश्वघोष, भास, शूद्रक आदिको इसापूर्व दोस्रो शताब्दीतिरदेखिको युग मध्यमार्गी रही भावधारामा स्वच्छन्दतावादको र शैलीशिल्पमा परिष्कारवादको समन्वयपूर्वक सुकुमार मार्गको उच्च प्राप्तिको सन्तुलन गर्दै सुप्रतिष्ठित हुन पुगेको छ। त्यसपछि बक्रमार्गी वा वैचित्र्यमार्गी रही पाण्डित्य र कलात्मक चमत्कारको अतिजटिल र अतिपरिष्कारवादी अर्धगौरवको प्रवृत्तिलाई बढी

प्रदर्शित गर्दै छैटौं-वाह्रौं शताब्दीबीच खास गरी भारवि, माघ, वाण भट्ट, भवभूति, श्रीहर्ष आदिले चरम रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने शास्त्रीय युग त्यहाँ देखापरेको पाइन्छ। त्यसपछि त्यहाँ झन् वढी मात्रामा जटिल शास्त्रीय प्रवृत्तिको प्राधान्य र प्रातिभ काव्यशक्तिको प्रायः हासोमुखता रहेको उत्तरवर्ती युगमात्र बाँकी रहन्छ। वास्तवमा संस्कृत साहित्यको यो यात्रा संस्कृत भाषा प्राचीन आर्य भाषा रहेको वैदिक युगदेखि क्रमशः लौकिक संस्कृतको प्रचलनपश्चात् जनभाषाभन्दा विद्वत्भाषाका रूपमा संस्कृतको भाषिक परिसीमाको वृद्धिक्रमसँग पनि अनुबद्ध छुट्टै छ। सुरुमा अत्याधुनिक पाश्चात्य साहित्यको प्रतीकवादसँगै थालिएको विसङ्गत-अवचेत सौन्दर्य-आविष्कारतर्फको नवाग्रणीक चासोलाई पनि हासोमुख मानिएको हो, तर प्रतीकवादी र प्रतीकवादोत्तर विकट क्लिष्ट रम्य सौन्दर्यद्वीपको सृष्टिको अतिप्रयोगधर्मिता साहित्यको अद्यावधिक यात्राको नवाग्रणी वा आर्भागार्द प्रवृत्तिको परिस्वरकसमेत हुँदै हो। यस छलफलको मुख्य चुरो के हो भने संस्कृत साहित्यकै यात्राका परिप्रेक्ष्यमा पनि साहित्यको स्वरूपगत वैविध्यको पहिचान र पारखको प्रयास खास महज प्रतीत हुँदैन भने पाश्चात्य साहित्यको र त्यसबाट प्रभावित नव-नव पूर्वीय साहित्यिक चरणहरूकै सन्दर्भमा चाहिँ त्यो पर्याप्त चाप-प्रतिचापपूर्ण नै छुट्टै छ।

उन्नाइसौं शताब्दीका सुरुदेखि अन्त्यसम्मका समयावधिमा पाश्चात्य साहित्यका क्षेत्रमा यस शताब्दीभन्दा पहिल्यै देखापरेका पूर्वस्वच्छन्दतावाद र नवपरिष्कारवादका नवाभिमानि दुई लहर थान्को लागि सकेपछि नै यस शताब्दीमा क्रमिक रूपमा देखापरेका नव स्वच्छन्दतावादका प्रसार र हास, यथार्थवाद- प्रकृतवादका विस्तार र सङ्कोचक्रम अनि आर्भागार्द (नवाग्रणी) प्रयोगवादी वा अत्याधुनिक प्रकृतिका नव लेखनको सूत्रपातमार्फत पश्चिमले विश्वसाहित्यकै नव प्रवाहक्रमलाई पनि क्रमशः तीव्र रूपमा प्रभावित पाउँ न्यायो भने त्यो नव अनुप्रभाव बीसौं शताब्दीमै पनि प्रायः बढ्दो नै रह्यो। खास गरी गैरपाश्चात्य वा पूर्वीय जगतमा राष्ट्रिय पुनर्जागरणको क्रमसँगै नै पूर्वीय वा आफ्ना राष्ट्रिय मूल परम्पराप्रवाह र पाश्चात्य प्रभावका बीचका द्वन्द्व-प्रतिद्वन्द्व र संश्लेषणका प्रक्रियाबाट निःसृत आधुनिकीकरणका उत्तरोत्तर प्रवृत्तिसँगसँगै पाश्चात्य नव्य परिष्कारवादी, नव स्वच्छन्दतावादी, यथार्थवादी- प्रकृतवादी र आर्भागार्द/प्रयोगवादी साहित्यिक रूपान्तरणका अन्तर्बाह्य लहरहरूले पनि न्युनाधिक योगदान गर्दै नै आएको भेटिन्छ। यस शताब्दीमा र यसपछिको बीसौं शताब्दीको गतिक्रमअन्तर्गत पनि एकातर्फ उपर्युक्त एक वा एकाधिक पाश्चात्य वादहरूको प्रभाव-प्रेरणको ग्रहण र अर्कोतर्फ आफ्नै निकट पूर्वीय प्रादेशिक वा राष्ट्रिय सन्दर्भका परम्परागत तथा नवीन प्रवाहसहित स्थानीयकरण र स्वत्वस्थापनसमेतका चेष्टा गर्दै नव्य पूर्वीय भाषाहरूको आधुनिक साहित्यिक उपलब्धिक्रम अगि बढ्दो रहेको छ। एसियाली विभिन्न भूभागका पुराना वा नव्य भाषाका अद्यावधिक साहित्ययात्राका परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा पूर्वी-पश्चिमी तथा प्राचीन-नवीन प्रवृत्तिहरूकाबीचको बहुतलीय द्वन्द्व-प्रतिद्वन्द्वपूर्ण रचनात्मक संश्लेषणको प्रवृत्ति नै मूल प्रवाह वा धारा रही त्यसका दायो-बायो किनारामा अतिपरम्परावादी र पुरातनपन्थी एवं अतिपाश्चात्यवादी र अतिनवीनतावादीहरूसमेत

शताब्दीको मध्यतिरदेखि थालिएको नव्य कालका गतिक्रमका मोटामोटी सङ्केतक अन्तरश्रेणीहरूको पुर्नविनियोजन यसरी पनि गर्न सकिने देखिन्छ— (१) पुनर्जागरणयुगीन पूर्वस्वच्छन्दतावाद (र परिष्कारवाद एवं स्वच्छन्दतावादी भावधारा र परिष्कारवादी शैली-शिल्पको सन्तुलन: १४४३-१६४८), (२) प्रबोधयुगीन नव वा आधुनिक परिष्कारवाद (मुख्यतः निम्न वस्तु र उच्च परिष्कृतशैली-शिल्प: १६४८-१७८८), (३) क्रान्तियुगीन स्वच्छन्दतावादको पुनरुत्थान (१७८८-१८४८), (४) पूँजीवादी-युगीन यथार्थवाद-प्रकृतवाद (१८४८-८०) र (५) अर्भागार्द वा नवाग्रणीक प्रयोगवादको सूत्रपात (प्रतीकवादको प्रतिष्ठापन, प्रभाववाद, अभिव्यञ्जनावाद, भविष्यवाद, घनत्ववाद आदि): प्रथम विश्वयुद्धपूर्व: १८८०-१८९४ सम्म) अनि (६) विश्वयुद्ध-अन्तरालकालीन अत्याधुनिकतावाद (दादावाद, अतियथार्थवाद, विम्बवाद, विवर्तवाद आदि; अत्याधुनिक प्रयोगवाद वा उच्च आधुनिकतावाद: १८९४-१८४४) र द्वितीय विश्वयुद्धोत्तर उत्तर- आधुनिकता (निम्न आधुनिकतावाद वा उत्तरप्रयोगवाद) आदि। यसरी वास्तवमा पुनर्जागरणोत्तर पाश्चात्य साहित्यमा प्राधान्यका दृष्टिले क्रमशः स्वच्छन्दतावाद, नवपरिष्कारवाद, नव स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवाद-प्रकृतवाद (परिष्कारवाद: परिष्कृत यथार्थवाद) आ-आफना नवाभिमानसहित देखा परी तिनको पर्याप्त रूपान्तरित चक्रपछि अर्भागार्द वा प्रयोगवादी लेखनका पूर्व, मध्य र उत्तर (आरम्भिक, उच्च र निम्न वा पूर्व, मध्य र उत्तरसमेत भनिने) तीनथरी अत्याधुनिकतावादी नवप्रवाहहरूको सूक्ष्म अन्तर्निरन्तरता देखिन आउँछ। यहाँ उत्तर-आधुनिकतावाद आधुनिकतावादको मृत्यु नभई अन्तर्निरन्तरता नै मुख्य रूपमा रहेको कुरा उत्तरप्रयोगवादी प्रवृत्तिपुञ्जमार्फत पनि कलिकने गर्दछ।

पाश्चात्य साहित्यलगायत समुच्चा विश्वसाहित्यको उपर्युक्त अद्यावधिक यात्राक्रमका परिप्रेक्ष्यमा साहित्यको अत्यन्त बहुलतापूर्ण स्वरूपको पहिचान र पारखको समस्याको एक अन्तर्फाकी कलिकन पुगेकै छ। यदि प्रतितुलनाका प्रयोजनका निमित्त संस्कृत साहित्यकै यात्रालाई लिने हो र त्यहाँ पाश्चात्य वा नवीन पूर्वीय साहित्यको अद्यावधिक सन्दर्भको अर्भागार्द वा अत्याधुनिक (पूर्वप्रयोगवादी- प्रयोगवादी- उत्तरप्रयोगवादी) जटिलता नरहेकै सन्दर्भलाई मानेरै बढ्दा पनि संस्कृत साहित्यको समुच्चा स्वरूप त्यति सजिलै रूपमा परिचय भन्ने देखिँदैन। त्यहाँ कम्तीमा पनि इसापूर्व डेढ सहस्राब्दीदेखिको मानिने वैदिक युगपूर्व आर्षधारा; मौखिक श्रुतिपरम्परा तथा प्रतीकसङ्केतमय रहस्यवादको र लोकस्रोतको निकट नै छ भन्ने बाल्मीकि र व्यासको आर्षयुग (कम्तीमा पनि इसापूर्व चौथो शताब्दीमा यालिने भनिने युग) अर्धपरिष्कारवादी रही सहज-सरल स्वस्फूर्त स्वच्छन्दताको पनि नजिकै छ। अनि त्यसपछिको कालिदास, अश्वघोष, भास, शूद्रक आदिको इसापूर्व दोस्रो शताब्दीतिरदेखिको युग मध्यमार्गी रही भावधारामा स्वच्छन्दतावादको र शैलीशिल्पमा परिष्कारवादको समन्वयपूर्वक सुकुमार मार्गको उच्च प्राप्तिको सन्तुलन गर्दै सुप्रतिष्ठित हुन पुगेको छ। त्यसपछि बक्रमार्गी वा वैषिश्यमार्गी रही पाण्डित्य र क्लृप्तारमक चमरकारको अतिजटिल र अतिपरिष्कारवादी अर्धगौरवको प्रवृत्तिलाई बढी

प्रदर्शित गर्दै छैटौं-वाह्रौं शताब्दीवीच खास गरी भारवि, माघ, वाण भट्ट, भवभूति, श्रीहर्ष आदिने चरम रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने शास्त्रीय युग त्यहाँ देखापरेको पाइन्छ। त्यसपछि त्यहाँ रुन् वढी मात्रामा जटिल शास्त्रीय प्रवृत्तिको प्राधान्य र प्रातिभ काव्यशक्तिको प्रायः झामोन्मुखता रहेको उत्तरवर्ती युगमात्र वाँकी रहन्छ। वास्तवमा संस्कृत साहित्यको यो यात्रा संस्कृत भाषा प्राचीन आर्य भाषा रहेको वैदिक युगदेखि क्रमशः लौकिक संस्कृतको प्रचलनपश्चात् जनभाषाभन्दा विद्वत्भाषाका रूपमा संस्कृतको भाषिक परिसीमाको वृद्धिक्रमसँग पनि अनुबद्ध छुँदै छ। सुरुमा अत्याधुनिक पाश्चात्य साहित्यको प्रतीकवादसँगै थालिएको विमड्डन-अवचेत सौन्दर्य-आविष्कारतर्फको नवाग्रणीक चासोलाई पनि झामोन्मुख मानिएको हो, तर प्रतीकवादी र प्रतीकवादीतर विकट क्लिष्ट रम्य सौन्दर्यद्वीपको सृष्टिको अनिप्रयोगधर्मिता साहित्यको अद्यावधिक यात्राको नवाग्रणी वा आर्भागार्द प्रवृत्तिको परिमूचकममेत हुँदै हो। यम छलफलको मुख्य चुरो के हो भने संस्कृत साहित्यकै यात्राका परिप्रेक्ष्यमा पनि साहित्यको स्वरूपगत वैविध्यको पहिचान र पारखको प्रयास खास महज प्रतीत हुँदैन भने पाश्चात्य साहित्यको र त्यसबाट प्रभावित नव-नव पूर्वीय साहित्यिक चरणहरूकै सन्दर्भमा चाहिँ त्यो पर्याप्त चाप-प्रतिचापपूर्ण नै छुँदै छ।

उन्नाइसौं शताब्दीका सुरुदेखि अन्त्यसम्मका समयावधिमा पाश्चात्य साहित्यका क्षेत्रमा यम शताब्दीभन्दा पहिल्यै देखापरेका पूर्वस्वच्छन्दतावाद र नवपिरष्कारवादका नवाभिमानी दुई लहर थान्को लागिसकेपछि नै यस शताब्दीमा क्रमिक रूपमा देखापरेका नवः स्वच्छन्दतावादका प्रसार र ह्रास, यथार्थवाद- प्रकृतवादका विस्तार र सड्डोचक्रम अर्न आर्भागार्द (नवाग्रणी) प्रयोगवादी वा अत्याधुनिक प्रकृतिका नव लेखनको सूत्रपातमार्फत पश्चिमले विश्वसाहित्यकै नव प्रवाहक्रमलाई पनि क्रमशः तीव्र रूपमा प्रभावित पाउँ न्यायो भने त्यो नव अनुप्रभाव वीसौं शताब्दीमै पनि प्रायः बढ्दो नै रह्यो। खास गरी गैरपाश्चात्य वा पूर्वीय जगतमा राष्ट्रिय पुनर्जागरणको क्रमसँगै नै पूर्वीय वा आम्ना राष्ट्रिय मूल परम्पराप्रवाह र पाश्चात्य प्रभावका बीचका द्वन्द्व-प्रतिद्वन्द्व र मश्लेषणका प्रक्रियाबाट निःसृत आधुनिकीकरणका उत्तरोत्तर प्रवृत्तिसँगसँगै पाश्चात्य नव्य परिष्कारवादी, नव स्वच्छन्दतावादी, यथार्थवादी- प्रकृतवादी र आर्भागार्द/प्रयोगवादी साहित्यिक रूपान्तरणका अन्तर्बाह्य लहरहरूले पनि न्युनाधिक योगदान गर्दै नै आएको भेटिन्छ। यस शताब्दीमा र यसपछिको बीसौं शताब्दीको गतिक्रमअन्तर्गत पनि एकातर्फ उपर्युक्त एक वा एकाधिक पाश्चात्य वादहरूको प्रभाव-प्रेरणको ग्रहण र अर्कातर्फ आफ्नै निकट पूर्वीय प्रादेशिक वा राष्ट्रिय सन्दर्भका परम्परागत तथा नवीन प्रवाहमहित स्थानीयकरण र स्वत्वस्थापनसमेतका चेष्टा गर्दै नव्य पूर्वीय भाषाहरूको आधुनिक साहित्यिक उपलब्धिक्रम अगि बढ्दो रहेको छ। एसियाली विभिन्न भूभागका पुराना वा नव्य भाषाका अद्यावधिक साहित्ययात्राका परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा पूर्वी-पश्चिमी तथा प्राचीन-नवीन प्रवृत्तिहरूकाबीचको बहुतलीय द्वन्द्व-प्रतिद्वन्द्वपूर्ण रचनात्मक मश्लेषणको प्रवृत्ति नै मूल प्रवाह वा धारा रही त्यसका दाय्या-बायाँ किनारामा अतिपरम्परावादी र पुरातनपन्थी एवं अतिपाश्चात्यवादी र अतिनवीनतावादीहरूसमेत

क्रमशः तहरिन पुग्ने गरेको प्रायः भेटिन्छ । अब साहित्यको यसप्रकारको बहुरूपको पूर्ण पहिचानका साथै सही पारखसमेत गर्दै यी सबै किसिमका साहित्यप्रकारहरूको सह-अस्तित्वप्रति पनि जागरुक साहित्यशास्त्र र समालोचना पद्धतिको खाँचो अरु टङ्कारिडरहेको छुँदै छ ।

वास्तवमा विश्वको साहित्यिक परिदृश्य जति प्राचीन छ त्यति नै चिरनवीनसमेत रहँदै आएको देखिन्छ । अनि ती नित्य-नवीन लहरका गतिक्रमका बीच पनि साहित्यको आदिम तथा शाश्वतअन्तर्छवि भने न्यूनाधिक निहित नै रहेको भेटिन्छ । पश्चिमकै र समग्र विश्वकै पनि जीवन्त ऊर्जाशील साहित्यप्रवाहका हिजोदेखि आजसम्मका यात्राक्रम र स्वरूपलाई ध्यानमा राख्दा साहित्यको चिरनवीन हुन चाहँदो काँचुली-क्रमलाई पनि चरम आदिमता अद्वयिबन्धले र पितृबन्धले पनि भिन्नभिन्नै गाँउन नछोडको र साहित्यको सिद्धै परम्परा भन्नुसमेत नित्य-नूतन उपक्रमकै प्रवाहसमष्टि रहने गरेको भेटिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा जुगौंअघि महाकवि कालिदासले ठीकै अड्कित गरेको ठान्नुपर्ने हुन्छ- पुराना भन्दैमा सबै असल हुँदैनन्, अनि नयाँ भन्दैमा सबै नराम्रा हुँदैनन् । उक्त उक्ति मुद्राको यस्तै अर्को विपाटो विसंरचित हुनु नै पर्छ- नयाँ भन्दैमा सबै असल हुँदैनन् र पुराना भन्दैमा सबै नराम्रा हुँदैनन् । साहित्यका स्वरूपका पहिचानमा र पारखका सन्दर्भमा पनि पुरानो-नयाँका बीचको कचिङ्गले आग्रहभन्दा दुवै धरी राम्रा जतिको पारख गर्ने समालोचनात्मक निष्पक्षता र परिपक्वताको खाँचो छुँदै छ ।

अब साहित्यभन्दा समालोचनातर्फ नै बढी ढल्किएर यस चर्चालाई निश्चित परिणतिसम्म पुऱ्याउनेतर्फ लागौं । विश्वका विभिन्न प्राचीन र नवीन साहित्यप्रवाहसँग सम्बन्ध प्रख्यात भाषाहरूका साथै अरु कतिपय भाषामा पनि प्रायः साहित्यराशि रहेकै पाइन्छ; जनजातीय भाषामै पनि धेरैथोर मौखिक लोकसाहित्यको प्रवाह प्रायः रहेकै हुन्छ । यदि कुनै भाषाको साहित्यप्रवाह गतिमय नै छ र त्यसको सृजनप्रवाह पनि लोकाकर्षक नै छ भने त्यहाँ क्रमशः प्रायोगिक समालोचनाको उठान र विकास हुँदै जानु प्रत्याशित नै हुन जान्छ । केवल प्रश्न बाँकी रहन्छ- त्यहाँ समालोचना जे जति उपलब्ध छ त्यसले कुन कोटिको साहित्यिक पारखको प्रतिनिधित्व गर्दछ ? वस्तुतः कुनै भाषाका साहित्यिक कृति र तिनका कृतिगत विविध पक्षहरूसँगै सम्बन्धित कृतिकारको समष्टि कृतित्वलाई लिएर गरिने समालोचनासमेत कृतिप्रति भावकको त्यस्तो अनुक्रियाको अभिव्यक्ति हुँदै हो जुन प्रथमतः त्यस कृतिक पठन (श्रवण वा अवलोकनसमेत)बाट त्यस भावकका चेतनामा परेका प्रभावहरूकै आलेखन जस्तै हो । यस सन्दर्भमा समालोचक भन्नु एक त्यस्तो अनुभवी र पाको साहित्य-पारखी विज्ञ ठहर्छ जसले एक विशिष्ट पाठक/श्रोता/दर्शकका भूमिकामा त्यस कृतिको पठन, श्रवण वा अवलोकन गरेको छ र त्यसप्रति आफ्ना अनुक्रियासमेत व्यक्त गर्दछ । कृतिप्रतिको 'पाठकप्रतिक्रिया'बाट समालोचनाको बीजरूपको सूत्रपात त हुन सक्छ; तर समालोचना सामान्य पाठकीय प्रतिक्रिया मात्र नभई कृतिविशेषप्रति वा लेखकीय कृतित्वप्रतिको समालोचकीय युक्तिपूर्ण मन्तव्य वा रायसमेत हुँदै हो ।

नेपाली भाषामा 'समालोचना' शब्द सम्यक् आलोचनाका रूपमा चिनिन्छ र 'आलोचना' नै पनि वास्तवमा पारिभाषिक रूपमा समालोचनाकै पर्याप्त निकट रहने गरेकै छ । सामान्य सन्दर्भमा 'आलोचना' दोषदर्शनप्रधान रहनेजस्तो लागे पनि यसको सूक्ष्मार्थ हेर्नु, जाँच्नु, सर्वेक्षण गर्नु, विचारविमर्श गर्नु आदिसमेत हो र यो 'समालोचना' तथा 'समीक्षा' कै निकटमा पुग्ने गर्दछ । यति हुँदाहुँदै पनि 'समालोचना' शब्दले चाहिँ सम्यक् अवलोकन वा निरीक्षणको र त्यसका सबै प्रामाणिक जाँचबुझ र निर्णयात्मक मन्तव्यममेतको अपेक्षालाई विशेष रूपमा फुल्काएको छ । त्यसो त 'समालोचना' कै निकटम अर्थबोधक शब्दको रूपमा 'समीक्षा' पनि छुँदै छ । सम्यक् ईक्षण वा अवलोकनमा जोड दिने यस 'समीक्षा' शब्दले निरीक्षणसँगसँगै जाँचबुझ र मन्तव्य-प्रकाशनको अपेक्षालाई पनि सूक्ष्म रूपमा आत्मसात् गरेकै छ । मोटामोटीमा 'समालोचनाको अर्थगत तात्पर्यको मूल फेरो यही नै हो ।

उपर्युक्त 'समालोचना', 'आलोचना' वा 'समीक्षा' शब्द संस्कृत तत्सम शब्द भए पनि संस्कृत काव्यशास्त्र वा साहित्यशास्त्रान्तर्गत यी शब्दहरूको खास व्यवहार गरिएको पाइन्न । संस्कृत साहित्यशास्त्रमा बरु 'भावक' शब्दको अर्थसन्दर्भ समालोचना-क्रियासँग केही मात्रामा नजिकको छ भन्न सकिन्छ । भरतको रससूत्र वा रसनिष्पत्तिको सिद्धान्तका भुक्तिवादी व्याख्याका क्रममा भट्टनायकले साधारणीकरणको प्रक्रियालाई अर्गि सादँ 'भोजकत्व' र 'भावकत्व' नामका दुई शक्तिका बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ । यीमध्ये भावकत्व नामक व्यापार वा शक्ति रसभोक्ता सहृदय भावक (कृतिको सहृदयी पाठक, श्रोता वा दर्शक)को शक्ति हो र यही शक्तिकै वैशिष्ट्य समालोचनाकार्यमा पनि अपेक्षित छुँदै छ । अर्ग 'भावक'को पर्यायवाची शब्द 'सहृदय' हो भने 'भावकत्व' को तात्पर्य त्यस्तो पाठकीय वा समालोचकीय सहृदयता तथा रसिकतासमेत हुन पुग्दछ जुन कृतिगत रसनिष्पत्तिमा सहायक सिद्ध हुन जान्छ । वास्तवमा पाश्चात्य मनोवैज्ञानिक साहित्यसिद्धान्तकार आई.ए. रिचर्ड्सले पनि आफ्ना मूल्य सिद्धान्तको पुरक सम्प्रेषण सिद्धान्तका व्याख्याका क्रममा सम्प्रेषक लेखकले सम्बन्धित कृतिमार्फत मूल्यवान् भावका सम्प्रेषण वा सञ्चारका निमित्त भावगत र रूपात्मक नियन्त्रण तथा परिचालनका अनेक उपाय गरेरै कृतिको ग्रहणकर्ता (पाठक, श्रोता, दर्शक: भावक)ले पनि सो सम्प्रेषण प्राप्त गर्नाका निमित्त आफ्ना अनुभूतिपुञ्जमध्येका प्रसङ्ग-प्रतिकूल अनुभूतिमाथि नियन्त्रण स्थापित गर्दै अनुकूल अनुभूतिको अधिकतर परिचालनमा सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्ने कुरा बताएको पाइन्छ । उनी सम्प्रेषणक्रियाका पूर्णताका निमित्त सम्प्रेषक र ग्रहणकर्ता दुवै पक्षको सक्रियता अपेक्षित ठान्दै जुन ग्राहकत्वशक्तिको चर्चा गर्दछन् त्यही नै विशिष्ट ग्राहकस्वरूप समालोचकमा पनि अपेक्षित वैशिष्ट्यका रूपमा देखिन आउँछ । वस्तुत: भट्टनायकको भावकत्वशक्ति र रिचर्ड्सको ग्रहणशक्ति परस्पर पर्याप्त सन्निकट छन् र यी दुवैले नै कृतिगत सम्प्रेषणप्रतिको पाठकीय वा समालोचकीय ग्रहणशीलतामा अप्रत्यक्षत: जोड दिएको देखिन्छ । यो

ग्रहणशक्ति नै त्यस्तो भावकत्वशक्ति बन्न पुग्ने अनुभव हुन्छ जुन कृतिप्रतिको समालोचकीय सही अनुक्रियामा आधारित समालोचनासामर्थ्यको स्रोतसमेत बन्न सक्छ।

संस्कृत परम्परामा पाश्चात्य परम्परामा जस्तो प्रायोगिक समालोचनापद्धति उति नहुकिए पनि मुख्यतः कृतिकेन्द्री र पङ्क्तिपरक विस्तृत टीकापद्धतिमार्फत नै प्रायोगिक समालोचनाको उच्च कौशल स्थापित भएको र संस्कृत साहित्यशास्त्रीय अनेक मान्यताका उदाहरणहरूका सैद्धान्तिक समन्वयन र निरूपणका क्रममा पनि प्रायोगिक समालोचनाप्रक्रिया निकै खारिन पुगेको भेटिन्छ।

साहित्यसिद्धान्तसंगसंगै साहित्यशिक्षासमेत दिन चाहने 'काव्यमञ्जरी'कार राजशेखरले मानवीय प्रतिभालाई 'कारयित्री' र 'भावयित्री' जस्ता दुई कोटिमा विभाजित गरी यी दुईलाई क्रमशः साहित्यको सृजना र समालोचनाका क्रियासँग सम्बद्ध तुल्याएको पाइन्छ। भट्टनायकको पूर्वोक्त भावकत्वव्यापार नै राजशेखरका भावयित्री प्रतिभामा रूपान्तरित भई त्यसमार्फत समालोचनाशक्तिको मूल कारक हेनुसमेत अप्रत्यक्षतः रेखाङ्कित हुन पुगेको मर्मसमेत यहाँ उल्लेखनीय छुँदै छ। राजशेखरले उक्त भावयित्री प्रतिभाशाली भावकका पनि यी चार प्रकार वा अवस्था देखाएका छन्— (१) आरोचकी (कृतिको गुण-दोषका पहिचान गरी कृतिको सेवन वा आस्वादन गर्ने : विवेकी), (२) सतृणाभ्यवहारी (कारपात सबै निल्ने अविवेकी), (३) मत्सरी (कृतिका गुणहरूप्रति ईर्ष्या राखी तिनलाई दबाउने: मात्सर्यपूर्ण) र (४) तत्त्वाभिनवेशी (कृतिका शब्दगुम्फनको विवेचक, सूक्ति भेट्दा प्रसन्न हुने, कृतिगत काव्यरसको आस्वादक र कवि- तात्पर्यप्रति ग्रहणशील)। भावकका यी चार प्रकारमध्ये 'सतृणाभ्यवहारी' र 'मत्सरी' भावकले समालोचनाको कार्य गर्दा समालोचना विचलित हुने र झुम्चिने खतरा रहन्छ भने 'आरोचकी' र 'तत्त्वाभिनवेशी' भावक समालोचनातर्फ प्रवृत्त भएमा समालोचना फस्टाउने र पारखपूर्ण हुन सक्ने सम्भाव्यता बढ्दछ। त्यसैले समालोचक आरोचकी र तत्त्वाभिनवेशी प्रकृतिको पाको भावक, सहृदय वा रसिक हुनुपर्ने अपेक्षा सही नै छुँदै छ। वास्तवमा दोष अधिक र गुण न्यून रहेको कृतित्व प्रायः उपेक्ष्य नै रही समालोचक ज्यादाजसो गुणव्याख्यापरकसमेत देखिने गर्दछ।

नेपाली भाषामा 'समालोचना', 'आलोचना' वा 'समीक्षा' शब्द अङ्ग्रेजी 'क्रिटिसिज्म' शब्दका पारिभाषिक अर्थवाहकका रूपमा नवस्थापित हुन पुगेको कुरा यहाँ उल्लेखनीय छ। पाश्चात्य परम्परामा प्राचीन प्रिसमे इसापूर्व आठौँ शताब्दीतिर नाट्यप्रतियोगिताका निर्णायकको भूमिका खेल्ने 'क्रिटिकोस' (न्या. 'क्रितोस') देखापरेको र त्यही स्रोतबाट अंग्रेजी 'क्रिटिक' शब्द उत्पन्न भई 'क्रिटिक' (आलोचक, समालोचक, समीक्षक) को मत, विचार वा निर्णयको अर्थगत तात्पर्यमा 'क्रिटिसिज्म' (समालोचना, आलोचना, समीक्षा) शब्द स्थापित भएको भेटिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा देखापर्ने समालोचनाले सामान्य बोलीचालीमा ऊल्कने दोषदर्शनपूर्ण आलोचनाका तात्पर्यमा सीमित नबनी कृतिका

गुणदोषको न्यायिक निरूपण गर्नुपर्ने हुन्छ र दोषाधिक कृति उपेक्ष्य र असमालोच्य रही गुणाधिक कृतिको गुणदोषको न्यायिक निर्णय समालोचना हुन जान्छ ।

प्राचीन ग्रिसमा सुरुदेखि नै रहेको कृतिको वस्तुपक्षको वर्णन गर्ने र विशिष्ट पङ्क्तिको व्याख्याका साथै नैतिक तथा दार्शनिक रूपकहरूको रहस्य-व्याख्यासमेत गर्ने पूर्वप्रवृत्तिसँगसँगै कृतिहरूका चीचको तुलनात्मक गुण-दोषको निरूपणमा आधारित रही श्रेष्ठताको निर्णय गर्ने जस्ता परवर्ती प्रवृत्तिलाई समेत संयोजित गर्दै पाश्चात्य परम्परामा समालोचनाले लामो यात्राका क्रममा पुनर्जागरणोत्तर युगमा वा अठान्नौ शताब्दीदेखि नै विशेष प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न थालेको भेटिन्छ । साहित्येतर अरू कला वा वाङ्मयको समेत समीक्षा गरिने भए पनि साहित्यिक समालोचनाक्षेत्रमै विशेष केन्द्रित रही विचार गर्दा साहित्यिक कृतिविशेषको वा कृतिकारविशेषका कृतित्वको विवेचना गर्नु नै प्रायोगिक समालोचनाको मुख्य कार्यक्षेत्र रहने र त्यसको सर्वाधिक विस्तृत रूप भाषाविशेषका साहित्यिक इतिहासमा प्रकट हुने कुरा उल्लेखनीय छन । खास गरी उन्नाइसौं शताब्दीदेखि फस्टाउन थालेको साहित्यिक इतिहासमूलक समालोचनाले वस्तुगतता, सोधखोज, इतिहासचेतना र जीवनीतत्त्व-सँगसँगै कृतिपरक वर्णन र प्रवृत्तिविवेचना तथा समीक्षात्मक तुलनात्मक स्थाननिर्धारणसमेतलाई न्यूनाधिक समेट्न प्रयास गरेको हो । उन्नाइसौं शताब्दीमा स्वच्छन्दतावादको नव प्रयासक्रमसँगै परम्परागत प्राचीन ग्रिसेली र ल्याटिन साहित्यशास्त्रसंगको र परवर्ती पुनर्जागरणकालीन तथा नवपरिष्कारवादी युगका साहित्य-मान्यतासमेतको प्रभाव कमजोर हुन थालेपछि वैयक्तिक र प्रभावपरक समालोचना गाजिन लाग्यो र स्वच्छन्दतावादी नव साहित्यशास्त्रकै उठानले पनि समालोचनालाई सैद्धान्तिक रूपमा उति बाँध्न सकेन । एकातर्फ कलावादसम्म आइपुग्दा समालोचनाले द्वितीय सृजना हुने लहडसम्म पनि लिन थाल्यो भने अर्कातर्फ समालोचना वैयक्तिक विचलनलाई आत्मनियन्त्रित गर्दै परिपक्व हुने दिशामा पनि साधनाशील रह्यो । यथार्थवादी-प्रकृतवादी युगसँगै उन्नाइसौं शताब्दीका उत्तरार्धमा पुनः साहित्यले र समालोचनाले पनि कतिपय सैद्धान्तिक नव मान्यताहरूप्रति उत्सुकता देखाउन थाले । यस परिप्रेक्ष्यमा जीवनीपरक र समाजपरक अनि इतिहासपरक प्रवृत्तिहरू खास गरी तथ्यवाद वा इन्द्रियप्रत्यक्षवादका पर्याधारमा टेक्दै समालोचनाक्षेत्रमा सग्वगाउने र समालोचनामा वैयक्तिक प्रभावावेगभन्दा वस्तुतातर्फको रुचि बढ्ने प्रक्रियाले प्रश्रय पाउन लाग्यो । समालोचना क्षेत्रमा नीतिवाद र कालवादको द्वन्द्वसमेत उकासिन पुग्यो । उन्नाइसौं शताब्दी टुङ्गिई बीसौं शताब्दीतर्फ यात्रा गर्ने क्रममा मुख्यतः पाश्चात्य विश्वविद्यालयप्रणालीअन्तर्गत प्रथमतः बेलायत, जर्मनी र संयुक्त राज्य अमेरिकामा र क्रमशः अरू देशमा पनि साहित्यिक विद्यावारिधि शोधहरूको प्रतिष्ठापनसँगसँगै समालोचनाक्षेत्रमा वस्तुनिष्ठता र विशेषज्ञताको अभिवृद्धि हुने क्रम थालियो । बीसौं शताब्दीको पाश्चात्य समालोचनाक्षेत्रका प्रमुख प्रवृत्तिमध्ये यी विशेष उल्लेख्य देखा पर्छन्— (१) नव-नव साहित्यसिद्धान्त वा काव्यशास्त्रको र नवीन विद्यासिद्धान्तको क्रमिक पुनःस्थापना, (२)

समालोचनात्मक नव पद्धति र प्रवृत्तिको प्रयोगको आधिक्य, (३) विभिन्न अन्तर्विषयक बहिरङ्ग र अन्तरङ्ग समालोचनापद्धतिहरूका बीचको द्वन्द्व, बहिष्कारशीलता र समन्वय (समाजपरक र मार्क्सवादी; मनोविश्लेषणात्मक; सांस्कृतिक मानवशास्त्रीय: आर्खविम्वात्मक; भाषापरक: रूपवादी, संरचनावादी, शैलीवादी र सङ्ग्रहनात्मक आदि), (४) अर्भागार्द (नवाग्रणी) र प्रयोगवादी सिर्जन-क्रमसंगै प्रतीकवादी काव्यशास्त्रको स्थापनादेखि उत्तरसंरचनावादी-उत्तरआधुनिकतावादी प्रहरसम्मका बहुल साहित्यशास्त्रीय र समालोचनात्मक प्रवृत्तिहरूको अन्तर्ग्रथन (नव संरचनावाद, नवमनोविश्लेषण, नवमार्क्सवाद; विसरचना र विपठन, ज्ञान-पुरातत्ववाद; विसङ्ग्रथन; नव नारीवाद; नवइतिहासवाद; उत्तरउपनिवेशवाद; पूर्ववाद; ल्याटिनवाद; कालावाद; अधिकवाद; सांस्कृतिक अध्ययन, नव आत्मिक प्रक्रियावाद, पाठकवाद आदि) अनि (५) साहित्यिक प्रमुख केन्द्रहरूमध्ये (क) अनुकरणवादी-प्रतिविम्बवादी र (ख) अभिव्यक्तिवादी (लेखककेन्द्री) केन्द्रहरूभन्दा (ग) वस्तुपरक वा कृतिमुखी केन्द्रकतर्फवढी झुकाव (भाषिक शैलीगत, संरचनात्मक र सङ्ग्रहनात्मक, विसरचनात्मक; आत्मिक प्रक्रियात्मक) अनि (६) अन्ततः पाठकमुखी (आत्मिक प्रक्रियावाद, कृतिसङ्ग्रथन र पाठकीय अर्थनिर्धारण आदि)। वास्तवमा प्राचीन गिसेली (मुख्यतः अरिस्टोटलको) र ल्याटिन काव्यशास्त्र अनि स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी अतिसीमित काव्यशास्त्रीय सम्पदा भएको पाश्चात्य जगत् बीसौं शताब्दी बिल्दानवित्दै अन्तर्विकासशील, बहुल र अन्तर्ग्रथित अनि प्रयोगवादीसमेत प्रचुर काव्यशास्त्रको स्वामी हुनु र परम्परावाद, सामाजिकतालगायत बहिरङ्ग विषयवस्तुवाद, इतिहासचेतना, लेखकचेतना, अर्थनिर्णय र मूल्यनिर्णयका साथसाथै तथ्यवाद र इन्द्रियप्रत्यक्षवादका विरुद्ध पनि नव काव्यशास्त्रीय र समालोचनात्मक प्रहार निकै तीव्र हुने अनि शताब्दी-समापन हुने पछिल्लो प्रहरसम्ममा पुनः प्रकारान्तरले अर्थनिर्णय, इतिहासचेत, सामाजिक- राजनैतिक र आर्थिक तथा सांस्कृतिक उत्खनन आदि पुनरुद्दीप्त हुनु जस्ता कुरा पनि उल्लेख्य रूपमा देखा पर्ने आएका छन्। उपर्युक्त अनेक सैद्धान्तिक वा समालोचनात्मक प्रवृत्तिहरूमध्ये कुनै वा केहीतर्फ अनि तिनका बहुल विरोधाभासी अन्तर्ग्रथनतर्फ पनि पूर्वीय जगत्का नवतावादी एषणा तथा झुकाउहरू न्यूनाधिक मात्रामा उत्प्रेरित भइरहेको र हुन थालेको पनि भेटिन्छ।

सुरेदेखि बीसौं शताब्दीसम्मका उपर्युक्त वैविध्यपूर्ण यात्राका क्रममा समालोचनाको मूल तात्पर्य साहित्यिक वर्णनका साथै व्याख्या- विश्लेषण र मूल्यनिर्णयसंगसंगै शोध र सैद्धान्तिकीकरणका अतिरिक्त कृतिगत विपठनसमेत हुन पुगेको पाइन्छ। यस क्रममा एकल वा बहुल अनि अन्तरङ्ग वा बहिरङ्ग अनेक अन्तर्ग्रथित प्रणालीसमेतका योगबाट पाश्चात्य समालोचनले बीसौं शताब्दीमा जुन विविध प्रयोगपरायणता देखाएको छ, त्यसका सूक्ष्म छानबिन र कपडछानको यात्रा मुख्यतः एक्काइसौं शताब्दीका जिम्मामा छ भने त्यसका केही पूर्वसङ्केत यस शताब्दीका अन्तिम दशकहरूमै पनि अलिकति देखा पर्ने थालेका छन्। अबश्य नै यस प्रक्रियाले तुलनात्मक साहित्यशास्त्रतर्फ पनि डो-यार्ड

विश्वसाहित्यकै पहिचान र तुलनात्मक पारखका क्रममा पनि थप सघाउ पुऱ्याउँदै जाने नै छ ।

विश्वका सबैजसो प्राचीन-नवीन प्रमुख तथा प्रख्यात भाषामा उत्कृष्ट साहित्यसम्पदा विद्यमान नै रहेको छ । तर उत्कृष्टतर साहित्यशास्त्रको पौल भने तीमध्ये धेरैजसो भाषामा उपलब्ध हुन सकेको देखिन्न । पूर्वतर्फ चिनियाँ-जापानी वा फारसी-अरबी उन्नत साहित्यपरम्परा रहे पनि यी भाषामा संस्कृत साहित्यशास्त्रको जस्तो बहुत्वपूर्ण र तीक्ष्ण सैद्धान्तिक ऊर्जासंग दाजिन सक्ने साहित्यिक समृद्ध सैद्धान्तिक परम्परा स्थापित हुन आएको पाइन्न । त्यसैले एक्काइसौँ शताब्दीका कथमा विश्वव्यापी, सार्वभौम वा सर्वभाषिक आयामको आधारभूत साहित्यशास्त्र र बहुल समालोचनापद्धतिहरूको रचना र संयोजनको जुन शेष जिम्मेवारी सरेर आएको छ त्यसका निम्ति संस्कृत साहित्यिक अध्ययनपद्धतिसहित पूर्व र पश्चिमलाई अनि प्राचीन र नवीनलाई तिनका उत्कृष्टतामा संयोजित गर्नुपर्ने अपेक्षा छुँदै छु । यस क्रममा लगभग दुई सहस्राब्दीअघि भरतको 'नाट्यशास्त्र' वाट थालिँदै भामहदेखि जगन्नाथसम्मका योगदानवाट क्रमशः छैटौँ र सत्रौँ शताब्दीसम्ममा निकै ज्यागिएको संस्कृत साहित्यशास्त्रको मूल प्रवाहका रसवादी, अलङ्कारवादी, रीतिवादी, ध्वनिवादी र वक्रोक्तिवादी लगायत प्रमुख सैद्धान्तिक अन्तर्धाराहरूलाई र सुसमृद्ध टीकापद्धतिलाई पनि महत्त्वपूर्ण पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय र समालोचनात्मक ऊर्जाका रूपमा पाश्चात्य साहित्यिक अध्ययन पद्धतिका अपरिहार्य परिपूरकका हैसियतमा समेट्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा आ-आफ्ना विद्यमान रूपमा तुलना-प्रतितुलना गर्दा पनि पाश्चात्यभन्दा पूर्वीय संस्कृत साहित्यिक अध्ययनपद्धति (सिद्धान्त र समालोचनात्मक टीकाग्रन्थको प्रणाली) आफ्ना प्रायः निम्नान्त अन्तरङ्गपद्धतिका बहुल संयोजनका दृष्टिले बढी नै उपयोगी र प्रामाणिक छ भने पाश्चात्य जगतका पुराना र तीभन्दा पनि विशेषतः उन्नाइसौँ र अरु बीसौँ शताब्दीका साहित्यशास्त्रीय र समालोचनात्मक नव प्राप्तहरू परस्पर विरोधाभासी भएर पनि बढी उत्कृष्ट छन्, अनि तिनमा पनि साहित्यप्रतिका अन्तर्विषयक तथा बहुशास्त्रीय नव-नव सन्दर्भबाट प्राप्त भएका बहिरङ्ग र अर्धबहिरङ्ग वा अर्ध-अन्तरङ्ग प्रवृत्तिहरूको जुन अप्रतिम ऊर्जा उपलब्ध छ त्यो बढी नै लाभदायक छुँदै छ । यस परिप्रेष्यमा वस्तु, शब्द (भाषा) र अर्थका बारेमा पूर्वीय (संस्कृत) र पाश्चात्य साहित्यचिन्तनले लिएका मूल अडानकै बारेमा एक उदाहरण दिई एक रूको तुलनात्मक अवलोकन गरौँ । यसबारेमा पश्चिममा अरिस्टोटलले भाषालाई माध्यम मानी अनुकार्य वस्तुका रूपका प्रकृतिलाई उभ्याएको र उनीलगायतका अनुकरणवादी/प्रतिविम्बवादी/उत्पादनवादी सबैका साहित्यसिद्धान्तहरू पर्याप्त वस्तुवादी रहेको, अनि बीसौँ शताब्दीका धेरैजसो भाषावादी (रूपवादी, शैलीवादी संरचनावादी र विसरचनावादी) हरू बहिरङ्ग वस्तुजगतबाट पुरै तर्किई कृतिगत अर्थका निषेधतर्फ पनि उन्मुख रही अतिभाषावादी रहेको भेटिन्छ । यस प्रसङ्गमा तुलनीय रूपमा पूर्वीय संस्कृत

साहित्यशास्त्रीय चिन्तनअन्तर्गत यी मुख्य प्रवृत्तिहरू देखिन्छन्— भामहपूर्वदेखि नै शब्दवादी (भाषावादी) र अर्थवादी अलङ्कारशास्त्रीहरू एकअर्काका पक्षको पूरै निषेध नगरी केवल आ-आफना पक्षका प्राधान्यलाई लिएर विवादरत रहे पनि शब्द र अर्थ दुवैको साहित्य अर्थात् परस्पर सह-अस्तित्वशाली परिपूरकतामा नै भामहको जोड रहनु, परवर्ती परम्परामा ज्यादाजसो शब्द र अर्थ दुवैको उभयप्राधान्यको स्वीकृति हुनु, भुक्तिवादी भट्टनायक र वक्रोक्तिवादी कुन्तकद्वारा शब्द र अर्थ दुवैका रसनिष्पादक वा आह्लादकारी अपरिवर्त्य सायुज्य र प्रतिस्पर्धितापूर्ण सहकारितासमेतलाई मान्यता प्रदान गरिनु अनि कसैद्वारा पनि अर्थको निषेध नगरिनु र वस्तुलाई लोल्लट र शङ्कुद्वारा रसको अनुकार्य ठहर्‍याइनु अनि स्वभावोक्ति र अतिशयोक्ति वा वक्रोक्ति अलङ्कारका क्रममा वस्तु र वस्तुका व्यतिक्रमलाई समेत मान्यता प्रदान गरिनु आदि। जे होस्, पूर्वका र पश्चिमका अनि पुराना-नयाँ विश्वव्यापी समस्त साहित्यशास्त्रीय र समालोचनात्मक उपयोगी प्राप्तिका उपलभ्य सकल बुँदाबुँदालाई बटुल्दै र संयोजित गर्दै रचिने आधारभूत साहित्यशास्त्र र समालोचनापद्धतिहरूको खाँचो विश्वमा नै, यहाँ वा अन्यत्रका सन्दर्भमा पनि, साहित्यिक अविभान्त पहिचान र पर्याप्त प्रामाणिक पारखका निमित्त चिरवाञ्छित रहेको छँदै छ। धन्यवाद !

☒ ☒ ☒